

УДК 94 (477.74) : 070.11 : 061.2 «1900/1917»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.160>

Аліса Ложешник, Ніла Ложешник*

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОДЕСИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація: У статті висвітлюється становлення та громадська діяльність товариства «Просвіти» (м. Одеса) та його спадкоємців – товариства «Український клуб» і спілки «Українська хата».

Товариство «Просвіта» стало першою на Наддніпрянщині та Причорноморщині просвітянською організацією. На початку 1910 р. на основі «Просвіти» було створено Український клуб для забезпечення розваг і задоволення мешканців міста та музично-драматичну спілку «Українська хата». Завдяки такому кроку просвітяни зберегли матеріальну базу Товариства (бібліотеку, книгарню, історичний музей) й отримали можливість продовжити свою діяльність.

Одеська «Просвіта», як легальна форма існування Південної громади, була одним з етапів розвитку національно-визвольного руху у Причорномор'ї, що мав місцеве підґрунтя і водночас, був частиною загальноукраїнського процесу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Головними напрямками її діяльності були: проведення курсів українознавства, розбудова української освіти, видання та поширення україномовної преси і книжок, розвиток української науки, літератури та мистецтва.

Ключові слова: «Просвіта», просвітянські організації, українізація, національна культура, визвольні змагання, «Український клуб», «Українська хата»

Сьогодні, коли Українська держава прагне побудувати громадянське суспільство, ґрунтоване на активній життєвій позиції її мешканців, актуальним може бути використання досвіду діяльності «Просвіти» в Одесі на початку ХХ ст. Дослідження історії українського національного руху на території Одеси у першій чверті ХХ ст. та функціонування в місті української культури є важким, але вкрай актуальним завданням історичної науки. Важкість зумовлена традиційним правилом – «горе переможеним», або «історію пишуть переможці». Внаслідок століть русифікації південноукраїнських земель у складі Російської імперії та СРСР були знищені, затерті, замовчані цілі шари історичної пам'яті про українську складову в історії цих земель, поширився погляд на своєрідну «відсталість» місцевого національного руху, порівняно з центральною Наддніпрянщиною та Західною Україною. Але після проголошення незалежності, коли Україна, ніби птах фенікс розправляє вільні крила, на часі постає дослідження минулого міста Одеси, її культури та самобутності.

---

* Ложешник Аліса Сергіївна – кандидат історичних наук, вчитель історії Одеської загальноосвітньої школи № 120 I-III ступенів Одеської міської ради Одеської області (Одеса, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0142-3630>; e-mail: alisalo89@ukr.net

Ложешник Ніла Олександрівна – старший вчитель, вчитель початкових класів Комунального закладу Навчально-виховний комплекс «Загальноосвітній заклад I-III ступенів – дошкільний навчальний заклад» с. Йосипівка (с. Йосипівка, Роздільнянський район, Одеська область, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1409-9438>; e-mail: nilalozesnik14@gmail.com

Метою дослідження є висвітлення особливостей заснування та діяльності товариств «Просвіта» та «Українська Хата» в Одесі, як осередків розвитку національної культури, що дає можливість повніше уявити український культурно-освітній і революційний рух напередодні і під час українських визвольних змагань за свою державність першої чверті ХХ ст.

Для досягнення мети дослідження вирішувались такі **завдання**: висвітлити основні етапи формування культурно-просвітницьких організацій на території м. Одеса; з'ясувати історико-правові засади становлення та функціонування культурно-просвітницьких організацій на початку ХХ ст.

Проблема функціонування товариств «Просвіта» на півдні України в широкому сенсі та, зокрема, в м. Одеса, порушувалась багатьма вченими. Серед них на особливу увагу заслуговують дослідження О. Бардаша, в якому розглядався вплив російського самодержавства на суспільно-культурне життя Наддніпрянської України у 1900–1917 рр., де, зокрема, увага була приділена існуванню товариств «Просвіта»¹; О. Лисенка, де проаналізовано становлення товариств «Просвіта» на Наддніпрянщині². Останнім часом з'явилась низка праць, присвячених українським громадським організаціям Одеси. Діяльність одеської «Просвіти» розглядали О. Болдырев³, О. Кульчицька⁴, О. Ярещенко⁵, А. Мисечка⁶. Разом з тим, майже не існує досліджень, які б цілісно розглядали функціонування товариства «Просвіта» у першій чверті ХХ ст.

Під час дослідження був опрацьований і проаналізований матеріал, як зазначених, так і інших праць, джерельної бази, до якої відносяться нормативно-правові акти, що створили законодавчі передумови для діяльності «Просвіти», а також архівні матеріали Державного архіву Одеської області.

Революційні події 1905–1907 рр. послужили поштовхом до пробудження Російської імперії, самодержавна влада якої перешкоджала національному самовизначенню народів, що її населяли. Велику роль у цьому процесі відігравали культурно-просвітницькі осередки «Просвіти» на Україні, які легалізувались після підписання 17 жовтня 1905 р. Миколою II Маніфесту, що «дарував» народові громадянські свободи – недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів, тобто давав можливість представникам українського національно-визвольного руху діяти «відкрито».

30 жовтня 1905 р., зібравшись на приватній квартирі лікаря Івана Луценка, представники Одеської Громади прийняли рішення про заснування «Просвіти» та провели

---

¹ Бардаш О.Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст. (1900–1917 рр.). Київ: Укр. пріоритет, 2011. 208 с.

² Лисенко О. Просвітнянський рух на Наддніпрянщині в 1905–1919 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 516–521.

³ Болдырев О. Одеська Громада. Одеса: Маяк, 1994. 143 с.

⁴ Кульчицька О.В. Громадська діяльність «Просвіт» півдня України на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія: наукові записки. Київ, 2003. Т. 21: Історичні науки. С. 24–27.

⁵ Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність. Одеса: Маяк, 1998. 109 с.

⁶ Мисечко А. Взаємозв'язки Одеської та Галицької просвіт // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 540–543.

установчі збори першого на Наддніпрянщині та Причорноморщині товариства «Просвіта»⁷. А через місяць, 25 листопада 1905 р., Одеський градоначальник А. Григор'єв затвердив Статут товариства⁸.

Першим головою Товариства обрали лікаря Івана Луценка, заступником – Сергія Шелухіна. До правління Товариства увійшли Ф. Гаврилко, М. Клименко, Л. Ковальчук, І. Липа, Д. Сігаревич, О. Фісак, О. Фісун.

25 грудня 1905 р. відбулися офіційні перші загальні збори одеської «Просвіти», яка була створена за зразком славетної «Просвіти» у Галичині. Але в дійсності, одеська «Просвіта», як легальна форма існування Південної громади, була одним з етапів розвитку національно-визвольного руху у Причорномор'ї, що мав місцеве підґрунтя і, водночас, був частиною загальноукраїнського процесу другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Якщо провести аналогію між галицькою та одеською «Просвітами», то можна помітити, що згідно зі Статутом Одеське товариство створювалось з метою «допомогти культурно-просвітницькому розвитку українського народу в Одесі»⁹ і ставило перед собою наступні завдання: «видавати книжки, газети, брошури, часописи; відкривати бібліотеки, читальні, організувати книжкову торгівлю; готувати публічні лекції, звіти, загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, вистави; засновувати школи, садки, притулки, просвітницькі та добротинні заклади». Всі ці заходи, як зазначає О. Кульчицька, «були спрямовані на культурно-просвітницький розвиток українського народу в Одесі»¹⁰.

Отже, одеська «Просвіта» розширила форми роботи своїх галицьких колег. Окрім того, вона робила головний акцент на театральній і культурно-масовій діяльності, багато уваги приділяючи лекційній пропаганді культурних здобутків українського народу.

Товариство розміщувалось по вулиці Софійській, 30, де займало весь другий поверх ошатного будинку – 8 кімнат¹¹. Усередині приміщення були прикрашені малюнками з української старовини, етнографічним матеріалом, портретами гетьманів, письменників і артистів. У залі – світлиці, де відбувалися наукові засідання та суботні літературно-вокально-музичні вечори, розміщувалися два погруддя – Т. Шевченка та В. Антоновича. В одній із кімнат розташовувалась читальня, де зберігались українські (наддніпрянські та галицькі) видання й українська періодика. У «Просвіті» можна було вільно купити газети «Слово», «Рада», «Рідний край»¹².

Одеська «Просвіта» була досить чисельною організацією, поступаючись лише київській організації. На різних етапах існування Товариства нараховувалося від 158 членів (27 грудня 1905 р.) до понад 500 осіб (1 січня 1908 р.). Не останню роль у такій

---

⁷ «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): збірка матеріалів та документів. Київ, 1998. С. 370.

⁸ Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7–8; *Кульчицька О.В.* Громадська діяльність «Просвіт» півдня України на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія: наукові записки. Київ, 2003. Т. 21: Історичні науки. С. 24–27.

⁹ *Самойлов Ф.О.* Одеса на зламі століть (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Одеса, 1998. С. 90.

¹⁰ *Кульчицька О.В.* Громадська діяльність «Просвіт» півдня України на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія: Наукові записки. Київ, 2003. Т. 21: Історичні науки. С. 25.

¹¹ З життя «Просвіт» // Рада. 1908. 20 серпня; *Ніковський А.* З життя «Просвіт» // Рада. 1908. 16 жовтня.

¹² *Дорошенко Д.* З життя «Просвіт»: в гостях у одеських просвітян // Рада. 1907. 19 грудня.

популярності відіграв незначний членський внесок – усього 1 крб. на рік, що зробило можливим брати участь у його роботі навіть малозабезпеченим робітникам¹³.

У 1906 р. «Просвіту» очолив М. Комаров, який намагався охопити різні види діяльності Товариства. З одного боку, він як соборник, прагнув якомога тісніше поєднати інтелектуально й ідейно Західну та Східну частини України. З іншого – намагався включити український національний рух до європейського контексту, про що, зокрема, свідчить одна з його доповідей про рух за відродження ірландської мови у Британії¹⁴.

Двічі на тиждень «Просвіта» влаштовувала «вечори»: по суботах – літературно-вокально-музичні вечори з платою 25 коп. для членів Товариства та 50 коп. для гостей, а по середах – безкоштовні літературно-наукові засідання, де читали й обговорювали реферати з історії, філології, народознавства. Всього за період існування одеської «Просвіти» було прочитано рефератів: у 1906 р. – 61, у 1907 р. – 63 і в 1908 р. – 42¹⁵.

Одним за найактивніших референтів був А. Ніковський. Зокрема, у 1907 р. він прочитав реферати: «Артистична діяльність М. Садовського (з приводу 25-літнього ювілею)»¹⁶, «Нові течії в українській літературі»¹⁷, «Дрібні оповідання Винниченка», «Про поезії Олеся (одповідь на рецензію І. Франко)»¹⁸, «М.К. Заньковецька, як національний талант»¹⁹.

Не звертаючи уваги на різні перешкоди місцевої влади, просвітяни організували бурну діяльність. Насамперед, вони розпочали підготовку видання своєї газети. 1 січня 1906 р. з'явився перший і єдиний номер газети українською мовою «Народное дело», який відразу ж «заарештували», 8 січня просвітяни знову спробували випустити українську газету «Народна справа», але і його «заарештували». Редактором обох газет був Іван Луценко. Була й третя спроба видати українську газету «Вісті» (редактор Любов Шелухіна). Цього разу встигли випустити до заборони п'ять номерів.

Паралельно з випуском українських газет, за сприяння фонду імені Леоніда Смоленського, організували видання українською мовою книжок, що висвітлювали б історію і культуру українського народу. Але, на жаль, діяльність видавничого фонду обмежилася лише двома книжками – «Запорозькі вольності» М. Комарова та «Про Гарібальді, борця за волю італійського народу» І. Бондаренка. Місцева влада всіма силами перешкоджала просвітянам: поліція заарештувала та вилучила майже весь тираж книги І. Бондаренка, а видавця Ю. Фесенка притягнула до відповідальності за те, що почав видання раніше, посприявши відправленню 250 екземплярів для комплектування бібліотек українських «Просвіт».

У грудні 1906 р. одеська «Просвіта» організувала бібліотеку та читальню при ній, яка дуже швидко поповнювалась новими книгами. Прослідкуємо динаміку поповнення

---

¹³ *Самойлов Ф.О.* Одеса на зламі століть... С. 92-94.

¹⁴ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 276. Арк. 84.

¹⁵ *Самойлов Ф.О.* Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). Одеса, 1998. С. 92.

¹⁶ 3 життя «Просвіт» // Рада. 1907. 8 травня.

¹⁷ 3 життя «Просвіт»: одеська «Просвіта» // Рада. 1907. 30 вересня.

¹⁸ *Шелухін С.* 3 життя «Просвіт»: про діяльність Одеської «Просвіти» // Рада. 1907. 5 грудня.

¹⁹ *Ніковський А.* 3 життя «Просвіт»: святкування ювілею М.К. Заньковецької в Одеській «Просвіті» // Рада. 1908. 25 січня.

бібліотеки: перші книги були куплені у вдови Л. Смоленського²⁰. На початок 1907 р. у бібліотеці нараховувалось біля 1 600 томів книг²¹, а на кінець того ж року – 2 068 томів видань²². Здається, що все було добре, але у повідомленні В. Грищинського про діяльність «Просвіти» зустрічаємо зовсім протилежне: «Наскільки добре тут поставлена справа з рефератами, настільки кепсько стоїть вона з бібліотекою та читальнею. Не дивлячись на те, що читальня кожного дня буває одчинена, в ній нікого і ніколи не буває... Не краще стоїть і з бібліотекою. До цієї пори (листопад 1907 р.) правління «Просвіти» ще не впорядкувало власної бібліотеки і не одчинило її для офіційного користування»²³. Як бачимо, «організація бібліотек та читалень» теж була «небажана» для місцевої влади.

Одеська «Просвіта» ніяк не могла обійтись без політичних конфліктів. 30 листопада 1906 р. у дочки члена правління товариства І. Луценка Анастасії, яка поєднувала роботу секретаря «Просвіти» з членством у партії есерів²⁴, поліція під час обшуку виявила «підпільну типографію і склад нелегальної соціал-демократичної та соціал-революційної літератури». У зв'язку з цим на деякий час Товариство було закрите. 1 грудня всіх членів правління обшукали, проте обшук виявився безрезультатним: окрім приватного листування не виявили нічого. Відпустили всіх, окрім І. Луценка, якого заарештували за зберігання без відповідного дозволу двох револьверів і 19 патронів до них²⁵.

На захист просвітян стала й Анастасія Луценко, яка під час слідства заявила, що про знайдені в її кімнаті типографський шрифт, типографську фарбу та надруковані прокламації есерів ніхто з членів Товариства не знав²⁶. Підозру в антиурядовій діяльності з просвітян зняли і згодом українська організація відновила свою роботу.

Згадані перешкоди лише загартувували просвітян і спонукали до продовження активної діяльності щодо популяризації української мови та культури. Підтримувало їх і те, що одесити все більше гуртувались біля «Просвіти»: «...гарно те, що Просвіта захоплює щоразу більший і повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають – і з повагою ставляться до “Просвіт”»²⁷.

31 травня 1907 р. «Просвіта» організувала загальні збори під головуванням С. Шелухіна. Розглянувши питання про діяльність Товариства під час літніх канікул, збори постановили «у важкі часи» не припиняти роботу читальні, книгарні та бібліотеки, а наукові засідання та літературно-вокально-музичні вечори влаштовувати за потребою²⁸.

Відсутність грошей у касі Товариства, необхідних для його нормальної роботи влітку, змусила Раду вдатися до позички (300 крб.) і запланувати на літо за ініціативи В.Л. Громашевського проведення в Олександрівському парку (нині – Парк культури та відпочинку імені Т.Г. Шевченка) українського ярмарку («Української гулянки») на кшталт полтавського Сорочинського ярмарку.

²⁰ ДАОО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 599.

²¹ З життя «Просвіт» // Рада. 1907. 4 квітня.

²² З життя «Просвіт»: повідомлення про діяльність одеської «Просвіти» за 1907 р. // Рада. 1908. 13 травня.

²³ Грищинський В. Одеські українці // Слово. 1907. № 29. 24 листопада.

²⁴ Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК). Ф. 268. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 11-12.

²⁵ ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4928. Арк. 9-10.

²⁶ Ibid. Арк. 22.

²⁷ Держархів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3.

²⁸ Грищинський В. Одеські українці // Слово. 1907. № 29. 24 листопада.

Креативна перша «гулянка» відбулася 7 липня 1907 р. Вона проходила з двома оркестрами, кіосками «Вулик», «Кавун», «Хата», прикрашеними у національному стилі, конкурсами, лотереєю та феєрверками. Незважаючи на дощову погоду, одесити виявили значний інтерес до просвітянського заходу, що дало змогу не тільки покрити всі видатки на свято (1 050 крб.), а й отримати 451 крб. чистого прибутку²⁹.

На авторитет «Гулянки» вказує й те, що вона почала проводитись щорічно. У 1908 р. з 19.30 до 2-ї ночі, окрім традиційних пісень і танців, продажу товарів, у парку працював окремих кіоск «відомої ворожки М. Петрової», видавалися призи за жіночу красу та найбільшу кількість листів, одержаних із летючої пошти. 20% зборів жертвувалося у комітет дешевих ідалень для безробітних³⁰.

Деякі перешкоди місцевої влади для просвітян були занадто важкими та болісними. Так, питання про відкриття при «Просвіті» однокласної школи почало розглядатись ще 31 травня 1907 р., коли Раді Товариства доручили розробити проєкт школи та навчальну програму й клопотатися про дозвіл перед місцевою адміністрацією³¹. Невдовзі проєкт був готовий, але через «бюрократичні проволочки» не реалізований³².

Розглянемо детальніше боротьбу «Просвіти» за відкриття школи. У липні 1907 р. Рада подала відповідне прохання попечителю одеського навчального округу. Протягом літа заява побувала в інспектора та директора народних шкіл, канцелярії попечителя й інспектора одеського навчального округу. Останній із формальних причин повернув її Товариству. Про «ходіння по муках» просвітян А. Ніковський писав у «Раді»: «Але у добродія інспектора в запасі є ще немало таких самих розумних причіпок і тим самим повна змога тягти справу без кінця-краю, сподіваючись, що може яке-небудь друге начальство так «роз'яснить» одеську «Просвіту», як вже роз'яснено кубанську та подільську»³³. Клопотання товариства про відкриття початкової школи не було прийняте до розгляду і наступного року, а через півтора року після його подання й взагалі відхилено попечителем навчального округу³⁴.

Царизм, який витратив чимало зусиль для того, щоб прищепити українцям відчуття власної неповноцінності, зневіру у власних силах, виховати із них слухняного «молодшого брата», який ні на крок не може відійти від «старшого», з тривогою спостерігав за успіхами просвітян. Врешті терпець можновладців урвався, і на них посипалися репресії.

Як з боку царської адміністрації, так і з боку лівих сил (особливо радикально налаштованої студентської молоді) лунали звинувачення «Просвіти» у буржуазності, українському шовінізмі та юдофобстві³⁵. Із часом «придирки» градоначальства до діяльності товариства набирали все більш відвертих форм. При читанні рефератів обов'язково мав бути присутній поліцейський чин або чиновник градоначальства, який постійно вступав у суперечки з лекторами та декламаторами, а також фіксував прізвища, адреси та рід занять тих, хто брав участь в обговоренні чи виступав із зауваженнями. При цьому, спроби

---

²⁹ Луценко І. З життя «Просвіт»: діяльність Товариства «Просвіти» в Одесі // Рада. 1907. 27 липня.

³⁰ Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1909. 28 серпня.

³¹ З життя «Просвіт» // Рада. 1907. 6 червня.

³² ДАМО. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 33-34; Самойлов Ф. О. Вказ. пр.

³³ Ніковський А. З життя «Просвіт»: справа з школою одеської «Просвіти» // Рада. 1907. 16 жовтня.

³⁴ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 285. Арк. 10-11.

³⁵ Лисенко О. В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. Київ, 1990. С. 18.

просвітян скоротити виступи поліцейського суворо каралися міською владою грошовими штрафами «за пререкання с разумными требованиями должностных лиц»³⁶. Однією з форм протесту просвітян проти втручання представника міської адміністрації було демонстративне залишення залу слухачами (як під час засідання Товариства 19 березня 1908 р., присвяченого пам'яті В. Антоновича)³⁷.

31 березня 1908 р. місцева адміністрація в особі генерал-губернатора І.М. Толмачова, який проводив жорстку антиліберальну, антиліву та російсько-шовіністичну політику в дусі свого патрона П.А. Столипіна, заборонила використання «малороссийского наречия» на засіданнях Товариства³⁸, мотивуючи це тим, що крім чиновника Багуна, до обов'язків якого входило бути присутнім на засіданнях Товариства та контролювати його роботу, «нет другого лица знающего малорусское наречие, а с чиновником Багуном всегда бывает пререкания»³⁹. Всю безглуздість цього наказу А. Ніковський розкрив у статті «Лист з Одеси»: «Таким способом виходить, що коли нема чинів, що знають мову, то не можна тою мовою говорити!»⁴⁰. Заборона на вживання української мови діяла півтора місяця та була знята 17 травня 1908 р.

У липні 1908 р. вийшов указ Сенату, згідно з яким діяльність українських освітніх організацій визначалася такою, «що може викликати наслідки, які загрожують громадському спокою»⁴¹. Прийняття указу відкрило шлях російській владі для подальшого тиску на «Просвіти». Цим відразу скористалася царська адміністрація Одеси, яка на деякий час заборонила «просвітянам» влаштовувати «вечори» українською мовою: було введено попередню цензуру на реферати, п'єси та вірші. Посипалися штрафи на членів товариства: голову товариства М. Комарова оштрафували на 100 карбованців⁴². При цьому просвітянам доводилось друкувати повідомлення про заходи «Просвіти» у «Ведомостях градоначальства», примусова реклама в яких коштувала товариству 30 карбованців щомісячно⁴³. Іншими словами, «історія одеської «Просвіти» в 1908 р., це досить сумна історія українського товариства, що не стільки працювало для просвіти українського люду в Одесі, скільки змагалось за спроможність працювати»⁴⁴.

У 1909 р. наступ на український національний рух в Одесі продовжився з більшою силою. Як писав А. Ніковський, одеський градоначальник генерал Толмачов «на біднім товаристві показує свої блискучі стратегічні здібності: веде тривку облогу і потроху відбатовує цілі шматки просвітянської діяльності»⁴⁵. 10 січня 1909 р. Толмачов заборонив читати реферати і декламувати вірші на вечорах Товариства. Літературно-наукові зібрання, які «Просвіта» влаштовувала по середах, мало що ставали закритими, тобто, участь у них

³⁶ Белоусенко О. Гибель «Просвіт» // Украинская жизнь. 1912. № 1. С. 33-34; Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1909. 28 серпня.

³⁷ Ніковський А. З життя «Просвіт»: в одеській «Просвіті» // Рада. 1908. 27 березня.

³⁸ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 602а. Арк. 22.

³⁹ З життя «Просвіт»: з життя одеської «Просвіти» // Рада. 1908. 8 квітня.

⁴⁰ Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1908. 13 квітня.

⁴¹ Кульчицька О.В. Громадська діяльність «Просвіт» півдня України... С. 26.

⁴² Белоусенко О. Гибель «Просвіт»... С. 34; Ніковський А. Одеська «Просвіта» в 1908 році // Рада. 1909. 6 січня.

⁴³ Дорошенко Д. З життя «Просвіт»: в гостях у одеських просвітян // Рада. 1907. 19 грудня.

⁴⁴ Ніковський А. Одеська «Просвіта» в 1908 році // Рада. 1909. 6 січня.

⁴⁵ Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1909. 2 січня.

могли брати лише члени Товариства, більшість доповідей взагалі не пропускала цензура⁴⁶. Просвітяни намагались боротись за свої права: вони надіслали до генерала Толмачова своїх представників з проханням скасувати постанову, але у відповідь почули, що їх Товариство «сепаратистська організація» і його потрібно закрити. З цього часу дозволеними видами діяльності для одеської «Просвіти» залишалися лише музика, співи та танці⁴⁷.

Розуміючи, що з бюрократичним апаратом царської влади впоратись не зможе⁴⁸, 5 серпня 1909 р. М.Ф. Комаров подав заяву, в якій через хворобу зрікся місця у Виділі (Правлінні) «Просвіти»⁴⁹.

Головою Товариства став В.Л. Громашевський, який належав до реалістів, що вперто рухались вперед. Якщо на шляху до здійснення його мрії виникали перешкоди, він змінював напрямок своєї діяльності і все ж таки рухався вперед. Так, отримавши відмову від І.М. Толмачова у 1908 р. про заснування «Українського споживчого товариства в Одесі», В.Л. Громашевський взявся поширювати в Одесі українську періодику і тим самим долучився до видавничої справи та налагодив поширення в Одесі провідних українських журналів «Киевская старина» і «Літературно-науковий вістник», газет «Громадська Думка» і «Рада». Загалом щодо українських перспектив Громашевський демонстрував стриманий оптимізм: «все іде, хоча і дуже важко, часом, навіть сумно й боляче робиться, як не маєш, але йде, або хоч сунеться, а все ж уперед, і не зупиняється»⁵⁰.

На плечі В.Л. Громашевського лягла важка справа ліквідації Товариства. Про свій вихід із Правління заявили С. Воропай і Н.М. Ніковська (дружина А.В. Ніковського, уроджена Христо, грекinya)⁵¹, звинувачуючи Правління в інтригах, неповазі до деяких членів. С. Воропай прямо називав своїм кривдником В.Л. Громашевського. 22 листопада 1909 р. закрили книгарню «Просвіти», хоча В.Л. Громашевський всіма силами намагався обґрунтувати протиправність цієї заборони (формальною причиною закриття книгарні послужило те, що нібито Виділ Товариства не повідомив канцелярії градоначальника прізвища відповідальних за книгарню осіб)⁵², а 28 листопада закрили й саме Товариство⁵³. Основною причиною закриття було те, що на думку царської влади національні організації вносять «раздвоение в единый русский народ».

30 листопада Виділ Товариства зібрався на нараду з приводу ліквідації «Просвіти», але близько 23.00 їх розігнала поліція. Останні, прощальні збори просвітян, відбулися 8 грудня 1909 р. Проте, навіть після закриття «Просвіти», посилаючись на те, що потрібно якось врегулювати питання з майном Товариства (книжки, приміщення, умеблювання, експонати), просвітяни збиралися та працювали аж до кінця 1910 р. на квартирах І. Луценка, М. Комарова та І. Липи⁵⁴.

⁴⁶ З життя «Просвіт»: в одеській «Просвіті» // Рада. 1909. 18 січня.

⁴⁷ Ніковський А. Лист з Одеси // Рада. 1909. 20 січня.

⁴⁸ Ніковський А. Пам'яті М. Комарова // Рада. 1913. 25 серпня.

⁴⁹ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 285. Арк. 79-80.

⁵⁰ Ibid. Арк. 1-2.

⁵¹ Ibid. Арк. 74, 97.

⁵² Ibid. Арк. 114-115.

⁵³ Белоусенко О. Гибель «Просвіт»... С. 33; Нарис історії «Просвіти». Львів, 1993. С. 64; Шелухін С. Товариство «Просвіта» в Одесі // Україна. 1907. Т. 1. № 2. С. 45.

⁵⁴ Самойлов Ф.О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). Одеса, 1998. С. 98-99.

Українське життя Одеси на початку ХХ ст. не завершилося із закриттям товариства «Просвіта». На початку 1910 р. на його основі було створено Український клуб (Статут затверджено 8 лютого 1910 р.), за зразком «Англійського клубу»⁵⁵, для забезпечення розваг і задоволення мешканців міста та музично-драматичне товариство «Українська хата» (статут затверджено 4 квітня 1911 р.)⁵⁶. Завдяки такому кроку просвітяни зберегли матеріальну базу Товариства (бібліотеку, книгарню, історичний музей) й отримали можливість продовжити свою діяльність.

Втім, загальна зневіра, що запанувала у колах українського громадянства Одеси в часи реакції, вплинула як на характер діяльності новостворених організацій, що стали більш ліберальними, так і на бажання колишніх просвітян брати участь в їхній роботі. Членами Українського клубу в квітні 1910 р. було всього 6 чоловік. Безініціативність української громади Одеси викликала справедливу критику А. Ніковського: «Щось надто швидко загула енергія українців; якось мимоволі виникає сумнів щодо колишнього запалу наших, з дозволу сказати, “патріотів”»⁵⁷.

А. Ніковський притримувався думки, що Український клуб має бути, насамперед, культурно-просвітницькою організацією, доступною для всіх верств населення. Він вважав, що приміщення, яке збиралися орендувати для клубу, з його розкішним умеблюванням «буде задешеве для буржуазії і надто заможне для міщанства та інтелігенської молоді», а це, у свою чергу, «відіб'ється на його популярності та прибутках»⁵⁸.

Перші загальні збори Українського клубу, які відбулися 3 жовтня 1910 р., ухвалили заснувати власний хор, драматичний гурток і організувати при Клубі комісії: драматичну, співочу, літературну та дитячих вечорів. А. Ніковський, разом із колишніми просвітянами С. Шелухіним, М. Комаровим, Л. Ковальчуком, І. Липою, В. Чеховським, І. Бондаренком, увійшов до складу літературної комісії. Його дружина – Наталя Миколаївна – працювала у комісії дитячих вечорів (разом із Л. Шелухіною, Є. Чеховською, Ф. Бондаренко)⁵⁹.

Український клуб займав 10 кімнат у будинку Папудової на розі Соборної площі та Преображенської вулиці. Помешкання клубу мало еkleктичне освітлення, залу на 100-120 місць, де було збудовано сцену для проведення урочистих заходів і показу аматорських вистав, 2 картярських кімнати й одну більярду⁶⁰.

У Клубі влаштовували вечорниці, маскаради, танцювальні, музичні та літературні вечори, драматичні та оперні вистави, реквізити для яких викупили в «Просвіті»⁶¹. Вечірки, які розпочиналися із середини жовтня, проходили тричі на тиждень: по четвергах (танці та лото), суботах (публічні вистави та танці) та середах (літературні збори членів клубу, оскільки місцева адміністрація заборонила публічне читання рефератів українською мовою)⁶².

⁵⁵ Звіт Одеського Українського Клубу за 1910 р. Одеса, 1911. 26 с.

⁵⁶ Звіт діяльності музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік. Одеса, 1912. С. 3.

⁵⁷ Ніковський А. Лист з Одеси (сплять собі) // Рада. 1910. 8 квітня.

⁵⁸ ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4928. Арк. 2.

⁵⁹ Звіт Одеського Українського Клубу за 1910 р. Одеса, 1911. С. 4-5.

⁶⁰ Ніковський А. Одеський Український Клуб // Рада. 1910. 6 жовтня.

⁶¹ Ibid. 6 жовтня.

⁶² Одеський Український Клуб // Рада. 1910. 20 жовтня.

Просвітяни контролювали репертуар театру. Зокрема, А. Ніковський вистави, які проходили у жовтні – грудні 1910 р. («Наталка Полтавка», «Мартин Боруля», «По ревізії», «Миротворці», «Зимовий вечір», «Драма без горілки», «Суєта», «Хатня революція»)⁶³ вважав такими, що не відповідають завданням організації та пропонував оновити репертуар на вистави культурно-просвітнього характеру⁶⁴, але безрезультатно. На початку 1912 р. він влучно охарактеризував нову організацію: «зовсім інший коленкор: не просвітиш і не просвітишся»⁶⁵. Невідповідність характеру діяльності просвітян завданню поширення ідей національного відродження, доводить і зменшення чисельності Клубу: 1 січня 1911 р. – 112 осіб⁶⁶, 1 січня 1913 – 78⁶⁷.

Майже одночасно з Українським клубом заходами членів драматичної секції «Просвіти» було організовано музично-драматичну спілку «Українська Хата». Фундаторами Спілки виступили актриса О. Бродницька (Німченко), В. Фоменко та М. Пілецька-Урбанович⁶⁸. У Спілці на українській культурно-освітній ниві працювали люди різні за віком, національністю, статтю, фахом, політичними переконаннями. Серед них були: вчитель А. Вержбицький, історики П. Клепацький, Г. Воропай, агроном О. Гааз, лікарі І. Луценко, І. Липа, професор К. Сапезко, письменники А. Ніковський, М. Комаров, музикант Ю. Осташко, артисти О. Бродницька, Т. Морозова, оперний співак І. Бондаренко.

Перші збори «Української Хати» відбулися 25 серпня 1911 р. в «Домі польським». Присутніх членів було кілька десятків, які обрали раду Спілки на чолі з О. Бродницькою⁶⁹. «Українська Хата» займалась різноплановою діяльністю, створивши для цього три відділи: драматичний, музичний і красного письменства. Актриса О. Бродницька намагалася навіть відкрити курси української драми в 1914 р. та підготувала їх Статут, проте влада не дозволила це зробити⁷⁰.

З початком осені 1911 р. «Українська Хата» розпочала культурно-освітню роботу, почала збирати свою бібліотеку, в якій нараховувались сотні томів книг. Після смерті М. Комарова, одного з найактивніших українських культурно-освітніх діячів Одеси, до Спілки передали його велику бібліотеку з україністики.

Перша вистава «Наталка Полтавка» відбулася 15 жовтня 1911 р. в залі польського товариства «Огнісько». Це сталося завдяки плідній співпраці українського та польського товариств в Одесі на культурно-освітній ниві⁷¹. Ще одна вистава відбулася наприкінці жовтня. Тоді ж було прочитано два реферати («І. Котляревський та його життя» В. Фоменко, «М. Кропивницький та його творчість» О. Німченко), організовано хор⁷².

У 1915 р. заходами членів спілки «Українська Хата» та за ініціативи А. Ніковського розпочалося видання журналу «Основа», який став фактичним продовженням закритого в

⁶³ Звіт Одеського Українського Клубу за 1910 р. Одеса, 1911. С. 6.

⁶⁴ Ніковський А. Одеський Український Клуб // Рада. 1910. 19 листопада.

⁶⁵ ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4928. Арк. 1.

⁶⁶ Звіт Одеського Українського Клубу за 1910 р. Одеса, 1911. С. 24.

⁶⁷ Самойлов Ф.О. Одеса на зламі століть... С. 101.

⁶⁸ Звіт діяльності музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік. Одеса, 1912. С. 3.

⁶⁹ Ibid. С. 4.

⁷⁰ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 602а. Арк. 15.

⁷¹ ДАОО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 22.

⁷² Звіт діяльності музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік... С. 4.

1914 р. «Літературно-Наукового Вістника», що виходив у Києві. Редакція журналу містилася на Коблевській, 30, де практично втілювали його видання члени «Української Хати» І. Гаврилюк і В. Буряченко. А. Ніковський рекомендував у своєму листі надсилати перший номер «Основи» всім передплатникам «Літературно-Наукового Вістника»⁷³. Передплатити «Основу» можна було в будь-якій українській книгарні Києва, Харкова, Полтави, Катеринослава, Катеринодара, Одеси, Петрограда і Москви. Окрім того, засланим українським діячам – доктору В. Охримовичу до с. Богучани Єнісейської губернії, І. Лизановському в м. Нарим Томської губернії, доктору Ст. Юрику в м. Рибінськ Ярославської губернії, М. Мочульському в м. Буїнськ Сибірської губернії, часопис надсилався безкоштовно⁷⁴.

У журналі друкувалися відомі українські культурно-освітні діячі: В. Винниченко, О'Коннор-Вілінська, М. Воропай, Олександр і Михайло Грушевські, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко, А. Ніковський, С. Павленко (С. Шелухін), С. Русова, С. Єфремов, Г. Чупринка, Л. Старицька-Черняхівська й інші. Але через військові дії було надруковано лише три книги часопису.

«Українська Хата» постійно влаштовувала Шевченківські вечори, читання та обговорення рефератів, постановку українських п'єс. Тісно співпрацювала з українськими кооперативами в Одесі під назвою «Наша кооперація», а також з українською книгарнею «Діло», якою завідував один із засновників «Братства тарасівців» В. Боровик, на вулиці Преображенська, 11. За словами Ю. Липи, саме в «Українській Хаті» молодь Одеси вперше дізналася про «Український легіон» січових стрільців і за що він воює⁷⁵.

«Українська Хата» неодноразово організовувала спектаклі за участю зірок української сцени, які гастролювали в Одесі. Так, у 1916 р. були організовані спектаклі за участю П. Саксаганського та М. Заньковецької, що викликало неабиякий резонанс у місті.

У квітні 1916 р. члени «Української Хати» гучно відзначили свій п'ятилітній ювілей та переїхали у новий будинок кооперативного товариства «Наша кооперація», де часто відбувалися українські концерти та вистави, проводились цікаві вечори. В журналі «Украинская жизнь», який виходив під редакцією С. Петлюри у Москві, з цього приводу зазначалося, що товариство проіснувало в Одесі більше, ніж «Просвіта».

Одеському товариству «Українська Хата» судилося бути не лише культурницькою організацією, проіснувавши до початку революційних подій 1917 р. вона набула політичного значення. Навесні 1917 р. спілку «Українська Хата» представляв на Українському національному з'їзді, який надав повноваження Центральній Раді представляти та захищати український народ, відомий в Одесі вчений-філософ і громадський діяч Михайло Гордієвський. У цьому аспекті дана організація має дещо схожу долю із київським клубом «Родина», в якому 4 березня 1917 р. було створено Українську Центральну раду (УЦР) – головний осередок української революції. У лютому 1917 р. членами Спілки було створено Одеський український керівничий комітет на чолі з С. Шелухіним, І. Луценком і В. Чехівським⁷⁶.

---

⁷³ ДАОО. Ф. 746. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

⁷⁴ Ibid. Арк. 40.

⁷⁵ Липа Ю. Галичани над морем (1917-1918). *Просвіта: альманах-календар*. Львів, 1995. С. 121.

⁷⁶ Винковський Т. Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис... канд. іст. наук. Одеса, 1999. С. 103.

З початком революційних подій у 1917 р. «Українська Хата» активно працювала і серед військових по українізації військових частин. Ось як про роботу Спілки красномовно свідчить дослідник тих подій В. Коновалов у своїй книзі «Красный флаг над Одессой»: «Українські буржуазні націоналісти використовували цілий арсенал засобів за допомогою яких маскували справжні цілі буржуазії. Вони мали свій клуб на Княжій вулиці під назвою «Українська хата», видавали газету «Українське слово», влаштовували вистави, лекції, літературні вечори»⁷⁷.

Отже, під час революції 1905-1907 рр. зростає активність діячів національного спрямування у багатьох куточках Російської імперії. Особливістю цього процесу в Одесі було те, що вони гуртувались здебільшого навколо культурно-просвітницьких товариств – «Просвіти» та спадкоємиці, що виникла на її традиціях і підґрунті – «Української хати». Популярність цих організацій зумовлювалась тим, що вони були одними із небагатьох осередків пропаганди українських визвольних ідей і легальним містком, через який підтримувався зв'язок національно свідомої інтелігенції з народними масами. Діяльність «Просвіт» приваблювала представників різних кіл громадськості, особливо українську молодь, яка шукала можливості виявити та реалізувати свої патріотичні почуття.

Про значення «Просвіти» для національного руху та пробудження самосвідомості народу А. Ніковський у «Раді» писав наступне: «Просвіта» самим фактом свого існування. Своїми рефератами, ...своїм впливом на середній прошарок громадянства зробила те, що громадянство знає про українство, про його позицію, ...про вимоги сучасного українства і його певні сталі переконання»⁷⁸.

Але, на жаль, через декілька років товариство «Просвіта» з вини уряду Російської імперії припинило свою діяльність і лише у січні 1918 р., на новому етапі визвольних змагань, коли її давній діяч І. Луценко брав участь у виборюванні незалежності України, а С. Шелухін, І. Липа та А. Ніковський увійшли до кола українських державних діячів, «Просвіта» на деякий час відродилася. Розпочався процес утворення українських шкіл. Щоправда, ще раніше, навесні 1917 р., почала виходити газета «Українське слово», співавтором якої був Іван Липа. У «Вестнику Одесского земства» за 1918 р. було надруковано українською мовою Статут одеського товариства «Просвіта». Але громадянська війна, часті зміни влади знову перешкоджали стабільній роботі «Просвіти».

Повністю відновитись «Просвіта» змогла лише у 1988 р., в умовах шаленого тиску комуністичної номенклатури. Спочатку це було зареєстроване Ленінським райвиконкомом м. Одеси «Товариство шанувальників української мови і культури ім. Т.Г. Шевченка» (21 жовтня 1988 р.). Очолювала його завідувача бібліотеки № 10 Н. Білінська. У зборах брали участь студенти, вчителі, письменники, бібліотекарі й інші представники творчої інтелігенції. Згодом на його основі створили товариство «Південна Громада». Головами організації були: Наталя Білінська, Валерій Грошко, Борис Янчук, Володимир Чумаченко, Сергій Лобан, Михайло Аксанюк, Олександр Чайківський, Михайло Мацюк, В'ячеслав Кушнір. У 1993 р. було створено Одеське обласне об'єднання ВУТ «Просвіта», яке очолювали Володимир Гарбарчук, Валерій Рудюк, Олександр Птащенко, Галина Дольник, Олександр Степанченко.

---

⁷⁷ Коновалов В. Красный флаг над Одессой. Одесса, 1977. С. 103.

⁷⁸ Ніковський А. З життя «Просвіт»: про загальні збори одеської «Просвіти» // Рада. 1908. 12 липня.

Нині одеська «Просвіта» нараховує приблизно два десятки зареєстрованих районних і міських осередків на Одещині та має сотні членів Товариств. Її діяльність, як і раніше надихає молодь цінувати рідний край, його культуру та традиції.

Alisa Lozheshnyk, Nila Lozheshnyk

Cultural-Educational Organizations of Odesa in the early XX century

Abstract: Based on the development and analysis of the source base, which includes legal acts that created legislative prerequisites for the activities of «Prosvita», articles in newspapers and magazines of the first quarter of the 20th century, documentary materials of the State Archive of the Odesa Region, as well as research materials about . Bardash, in which the influence of the Russian autocracy on the social and cultural life of Transnistrian Ukraine in 1900-1917 was considered, where, in particular, attention was paid to the existence of «Prosvita» societies; O. Lysenko, which analyzes the formation of «Prosvita» societies in the Dnieper region and a number of works dedicated to the activities of Odesa «Prosvita» by O. Boldyrev, O. Kulchytska, O. Yareshchenko, A. Mysechka, the article highlights the formation and social activities of the «Prosvita» society (Odesa) and its heirs – the «Ukrainian Club» society and the «Ukrainian House» union.

Founded on October 30, 1905, in the private apartment of doctor Ivan Lutsenko by representatives of the Odesa Community, following the example of the famous «Prosvita» in Galicia, the «Prosvita» society became the first enlightenment organization in the Dnipro region and the Black Sea region. The society was headed by: doctor Ivan Lutsenko (chairman), Serhii Sheluhin (deputy). F. Havrylko, M. Klymenko, L. Kovalchuk, I. Lypa, D. Sigarevich, O. Fisak, O. Fisun joined the board of the Society.

At the beginning of 1910, on the basis of Prosvita, the Ukrainian Club was created to provide entertainment and pleasure for the city's residents, and the Ukrainian House musical and dramatic union. Thanks to this step, enlightened people preserved the material base of the Society (library, bookstore, historical museum) and got the opportunity to continue their activities.

Odesa «Prosvita», as a legal form of existence of the Southern community, was one of the stages of the development of the national liberation movement in the Black Sea region, which had a local basis and at the same time was part of the all-Ukrainian process of the second half of the 19th – early 20th centuries. The main directions of its activity were: conducting Ukrainian studies courses, development of Ukrainian education, publication and distribution of Ukrainian-language press and books, development of Ukrainian science, literature and art.

Keywords: «Enlightenment», enlightenment organizations, Ukrainianization, national culture, liberation competitions, «Ukrainian Club», «Ukrainian Hut»